

Проведення виборчих кампаній до місцевих рад УРСР в 1947–1980-х рр.: історіографія проблеми

У статті досліджується історіографічна динаміка вивчення виборчих кампаній до місцевих рад у другій половині ХХ ст.

Ключові слова: вибори, виборці, виборча кампанія. Верховна Рада.

Вивчення процесу проведення виборчих кампаній до радянських органів самоуправління обмежувалося умовами історіографічної ситуації певного періоду. У висвітленні проблеми проведення виборів та функціонування місцевих Рад логічно виділяються два періоди — радянський і пострадянський. Представники радянської історіографії загалом писали наукові дослідження, підготовлені на основі матеріалів кількох союзних республік. Вони прагнули продемонструвати універсальність системи Рад як способу організації місцевої влади в будь-якій частині СРСР та «замаскувати» безальтернативність вибору кандидатур до складу рад.

Для праць радянських авторів характерним було порівняння роботи окремих сільських або районних рад різних республік без врахування особливостей забезпечення проведення виборчих кампаній у різних регіонах країни. У історіографічному плані наукові дослідження, які стосувалися окремих питань проведення виборчих кампаній в УРСР, практично не проводилися.

У 1993 р. була захищена дисертація М. Л. Костюк «Українська історіографія діяльності місцевих Рад з другої половини 50-х до середини 80-х рр.»¹. Дослідниця виділила основні напрями досліджень — про взаємовідносини місцевих рад та компартійних структур, про господарську діяльність рад та про роль рад у вирішенні соціально-економічних питань. Але робота не містила виз-

* Нємов М.М. — член правління Національної спілки краєзнавців України, депутат Хмельницької обласної ради.

¹ Костюк М.Л. Українська історіографія діяльності місцевих Рад з другої половини 50-х до середини 80-х років: дис. на здобуття ступеня канд. іст. наук: спец 07.00.01 «Історія України». – К., 1993. – 199 с.

начення стану дослідження проведення виборчих кампаній в Україні. Тому метою даної публікації є визначення стану дослідження даної теми у наукових публікаціях.

В історичних дослідженнях система місцевих органів радянської влади вперше почала розглядатися лише з середини 1970-х рр. Переважно це були узагальнюючі роботи з історії СРСР² або праці, присвячені річницям становлення радянської влади в республіках³. У подібних працях не було наукової оцінки радянської виборчої системи. Її відсутність може бути пояснена, насамперед, ідеологічним характером видань, автори яких всіляко уникали писати про проведення виборів як про елемент кадрової політики партії. У той же час радянські органи самоуправління часто виступали об'єктом досліджень вчених-правознавців, метою яких було вкрай дозоване «викриття» недоліків у поточній роботі та висловлення пропозицій щодо їх усунення.

У 1967 р. з'явилася праця О. І. Лепьошкіна⁴, яка аналізувала проведення перших повоєнних виборів в СРСР із висвітленням умов їх організації.

У більшості наукових робіт розглядалася система місцевих Рад усіх рівнів — від обласного до сільського і селищного. Але висвітлення організації виборчого процесу, як правило, зводилося до наведення кількісних показників щодо числа виборців і їх явки на виборчі дільниці, на основі чого робився висновок про беззастережну підтримку виборцями провладних кандидатів⁵. Тут варто підкреслити, що організація роботи та виборів до Рад розглядалася переважно у контексті досить широких проблем функціонування державного механізму СРСР.

² Бердута М.З. Советы Украины в период развитого социализма в советской историографии (60–80-е годы) // Вестник Харьковского университета. – № 266. – 1984. – С. 103–112; Бойченко І.К. Місцеві Ради депутатів трудящих у період розвинутого соціалізму / І. К. Бойченко, І. Л. Шерман // Укр. істор. журн. – 1975. – № 5. – С. 115–118.

³ Златопольський Д.Д. От Советов 1905 г. к Советам общенародного государства. – М., 1980. – 100 с.

⁴ Лепешкин А.И. Советы — власть народа. 1936–1967. – М.: Юрид. литература, 1967. – С. 21–26.

⁵ Азовкин И.А. Местные Советы в системе органов власти. – М.: Юрид. литература, 1971. – 272 с.

У період «перебудови» радянська система тісно пов'язувалася із тоталітаризмом, однією з ознак якого залишалася однопартійна система, що забезпечувалася серед іншого недемократичним проведенням виборів. Виборчі процеси в СРСР всіляко таврувалися, але серед наукових студій практично були відсутніми праці, які б містили глибокий аналіз механізму забезпечення сталості радянської системи через проведення відповідним чином виборчих кампаній.

Якщо протягом 1950–1970-х рр. головною метою вчених було показати виключне значення Рад як основи радянського ладу, то починаючи з середини 1980-х рр., з початком процесу «перебудови», метою написання робіт, присвячених діяльності Рад, було, прагнення «відбілити» дану систему, показати, що вона, попри всі недоліки, може бути гнучкою, може і буде надалі розвиватися динамічно, в контексті демократизації. Українські історики та суспільствознавці 1990-х рр., якщо і торкалися питання діяльності Рад, то мали на меті, в першу чергу, показати їх як складову тоталітарної системи, а не спосіб організації місцевої влади. Ідеологічні чинники перших років після проголошення незалежності Української держави великою мірою диктували згасання інтересу дослідників до проблем організації та проведення виборів в СРСР. На фоні вивчення процесів націотворення та історії виникнення та існування Української державності відійшли на деякий час у тінь проблеми формування та функціонування колишніх партійних та радянських еліт, представники яких в умовах незалежності залишилися працювати у місцевих державних органах управління та самоуправління. Такий стан речей у владних структурах не сприяв активізації досліджень проведення виборчих кампаній в УРСР. Органи місцевої влади і самоуправління УРСР таврувалися як «тоталітарні», «антинародні» та «антидемократичні», а тому вивчення особливостей формування владної вертикалі не було актуальним.

Протягом 1990-х рр. були написані лише окремі роботи, присвячені діяльності місцевих Рад. У 1992 р. була підготовлена докторська дисертація В. І. Кравченка «Ради народних депутатів України в 80-ті рр.: досвід. Проблеми. Уроки»⁶. Автор проаналізував

⁶ *Кравченко В.И.* Советы народных депутатов Украины в 80-е годы: Опыт. Проблемы. Уроки: автореф. дис. на соиск. ученой ст. доктора ист. наук: спец. 07.00.02 «Отечественная история». – К., 1991. – 33 с.

архівні матеріали, що містилися у фондах обласних рад та виконкомів державних обласних архівів Запорізької, Донецької, Дніпропетровської, Івано-Франківської, Херсонської, Одеської, Харківської, Чернівецької, Луганської областей. Дослідник одним з перших в пострадянській українській історіографії охарактеризував спосіб формування Рад як «недемократичний».

У 1992 р. була захищена дисертація М. В. Гудзь «Ради депутатів трудящих України в 1956–1964 рр.»⁷. Поряд з документами місцевих архівів, дослідниця активно використовувала матеріали центральних архівів, зокрема, інструкції з проведення перших сесій Рад, статистичні звіти про склад новообраних місцевих Рад. Дослідниця вказувала на наявність зрощення партійного та радянського апарату, але у її роботі відсутнє вивчення механізму такого зрощення. Епізодично висвітлюючи проведення виборів до радянських органів авторка уникала аналізу про власне проведення виборчих кампаній та ставлення пересічних жителів до участі у виборах.

Починаючи із середини 1990-х рр., в Україні з'являються узагальнюючі праці, присвячені історії СРСР та УРСР, в яких система Рад розглядалася як складова системи державної влади. Більшість авторів досліджували радянські органи самоуправління як складові елементи радянського тоталітаризму, ототожнюючи поняття «радянська система» та «тоталітаризм»⁸. Вони загалом оминали увагою питання підтримки широкими верствами населення політики радянської влади та характеристики політичних настроїв людей.

⁷ Гудзь М.В. Ради депутатів трудящих України в 1958–1964 роках: дис. на здобуття ступеня канд. іст. наук: спец 07.00.01 «Історія України». – К., 1992. – 194 с.

⁸ Баран В.К. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.) / В. К. Баран, В. М. Даниленко – К.: Видав. дім «Альтернативи», 1999. – 326 с.; Грицак Я. Нарис історії України: Формування модерної української нації XIX–XX ст.: Навч. посіб. для учнів гуманіст. гімназій, ліцеїв, студентів іст. фак. вузів, вчителів. – К.: Генеза, 2000. – 360 с.; Кульчицький С. Україна між двома війнами. – К.: Видав. дім «Альтернативи», 1999. – 236 с.; Політична історія України XX століття: В 6-ти т. / Редкол.: І. Курас, С. Кульчицький, Л. Нагорна, І. Солдатенков. – Т. 6 – К., 2003. – С. 315–403; Новітня історія України (1990–2000) / А. Г. Слюсаренко, В. І. Гусев, В. П. Дрожжин та ін. – К.: Вища школа, 2000. – С. 513–614.

На сучасному етапі бракує наукових досліджень, які б обґрунтовано і всебічно вивчали вплив декларативної радянської демократії на моральний стан населення України в повоєнний період. Однак, окремі вчені досліджували загальні тенденції розвитку УРСР 1945–1953 рр. Серед них слід виділити працю В. Барана та В. Даниленка «Україна в умовах системної кризи (1946–1980-ті рр.)»⁹, де автори аналізували післявоєнний період української історії. Поряд з іншими питаннями, науковці висвітлили вплив більшовицької ідеології на населення. В. Баран у праці «Україна після Сталіна. Нарис історії 1953–1985 рр.»¹⁰ аналізував політичні процеси, розвиток економіки, соціального і духовного життя в Україні в період 1953–1985 рр. Проте у «Вступі» та розділі «Напередодні» автор звернув увагу на міфологізацію суспільної свідомості громадян республіки, що стала духовною підвалиною сталінської диктатури.

Важливі висновки щодо настроїв населення післявоєнного періоду зробили О. Субтельний та Т. Гунчак. Якщо О. Субтельний вивчав суспільну атмосферу УРСР загалом¹¹, то Т. Гунчак доладжував стан суспільної та національної свідомості в добу сталінізму¹². На основі вивчених матеріалів він зазначив, що основна маса українців цього періоду була аполітичною через жорсткий тиск більшовицького режиму.

Процес формування радянських органів самоуправління певною мірою розглядався у наукових студіях з історії радянських регіональних еліт. Теорії еліт у радянський період практично залишилися поза увагою дослідників через таврування їх як виключно «буржуазних». У той же час наприкінці 1980-х рр. у науковій літературі з'являється поняття «номенклатура» в значенні «радянська еліта»¹³. Після кожних чергових виборів окремими виданнями друкувалися статистичні збірники про соціальний та

⁹ Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.). – К.: Видавдім «Альтернативи», 1999. – 304 с.

¹⁰ Баран В.К. Україна після Сталіна. Нарис історії 1953–1985 рр. – Львів, МП «Свобода», 1992. – 124 с.

¹¹ Субтельний О. Україна: історія. 2-е вид. – К.: Либідь, 1992. – 512 с.

¹² Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття: нариси політичної історії. – К.: Либідь, 1993. – 288 с.

¹³ Восленский М. Номенклатура. – М, 1990. – 630 с.

демографічний склад місцевих Рад. Однак, зазвичай, вони були безособовими. Керівництво органів місцевого самоуправління намагалося уникнути звинувачень у появі нової «номенклатури», яка інтерпретувалася як пережиток радянського ладу, цілком негативне явище.

У сучасний період в Україні проблематикою радянських політичних еліт другої половини ХХ ст. займається обмежене коло науковців, зокрема, В. Журавський¹⁴ та Т. Першина¹⁵. В. Журавський запропонував поділ радянських регіональних еліт 1960-х – 1980-х рр. на чотири групи: партійно-номенклатурна еліта (керівники обласних, міських, районних, комсомольських організацій, державно-номенклатурна еліта (керівники великих підприємств, колгоспів, голови виконавчої влади різних рівнів); науково-технічна еліта (керівники галузевих інститутів, ВНЗ тощо); творча еліта¹⁶.

У дисертаційному дослідженні В. Кононенко, серед іншого, вивчав вплив радянських демократичних процедур (вибори, голосування) на моральний стан та настрої населення України повоєнного періоду¹⁷. Автор зазначав, що вибори супроводжувалися шаленою пропагандистською кампанією в радянській пресі. Основною метою подібних кампаній стало переконати широкий загал в УРСР у «морально-політичній єдності» радянського суспільства і «непорушності блоку комуністів і безпартійних». Ідеологічне пропагандистське навантаження мали і обговорення кандидатів у депутати, які були організовані в усіх виборчих округах і носили швидше ритуальний характер, тому що вибори, як і довоєнні, носили безальтернативний характер.

У сучасній російській історіографії проблемі діяльності радянських виконавчих органів в останнє десятиріччя присвячувалося все більше дослідницької уваги для акцентування на позитивних

¹⁴ Журавський В. Політична еліта України: Теорія та практика трансформації. – К.: Логос, 1999. – 224 с.

¹⁵ Першина Т.С. Партійно-радянська номенклатура в Україні, 1945–1948 рр.: деякі аспекти проблеми // Наукові праці історичного ф-ту Запорізького державного університету. – Запоріжжя: Просвіта, 2008. – Вип. XXIII: Політична еліта в історії України. – С. 363–377.

¹⁶ Журавський В. Політична еліта України... – С. 167.

¹⁷ Кононенко В.В. Моральний стан населення України в повоєнний період (1945–1953 рр.): дис... канд. іст. наук. – К., 2003. – 225 с.

моментах радянського минулого. Дослідженням діяльності радянських еліт займалися О. Кришановська¹⁸, О. Куклев¹⁹. Зокрема, Г. Ашин²⁰ ототожнював радянську політичну еліту з «люмпен-аристократією», визначаючи джерелом її формування змаргіналізовані елементи пізньоімперського та ранньорадянського періоду.

В. Мохов, вивчаючи регіональну еліту РСФРР 1950-х – 1980-х рр., вказував, що в СРСР не могло сформуватися вузькорегіональної еліти, оскільки централізація політичної влади унеможлиблювала цей процес. Однак, на його думку, регіоналізація еліти все ж таки поглиблювалася з роками, а накопичення в її руках матеріальних і промислових ресурсів посилювало децентралізацію в СРСР²¹.

Таким чином, виборчі кампанії мали на меті забезпечувати могутність центральної влади, а механізм підбору кандидатур до радянських органів — вертикальні зв'язки у рамках певних політичних кланів, пов'язаних, як правило, родинно-земляцькими зв'язками.

Питання морального стану суспільства післявоєнного періоду безпосередньо розробляла О. Зубкова, яка торкалася питання організації проведення виборчої кампанії 1947 р.²² Дана проблема розглядалася авторкою у контексті дослідження радянського суспільства у кризовій ситуації переходу від війни до миру, його мобілізаційних можливостей, механізму взаємовпливу суспільства і влади. Дослідниця розглядала також вплив влади на настрої населення за допомогою різноманітних радянських «демократичних» процедур.

Слід зауважити, що в умовах існування жорсткого ідеологічного контролю єдиним способом виживання ставала або аполітичність, або показова активність. Більшість громадян йшли на збори, мітинги, демонстрації, брали нові соціалістичні зобов'яз-

¹⁸ *Крышановская О.* Трансформация старой номенклатуры в новую российскую элиту // Полис. – 1995. – № 1. – С. 51–62.

¹⁹ *Куклев О.* Трансформации политической элиты в России // ОНС. – 1997. – № 4. – С. 86–89.

²⁰ *Ашин Г.* Смена элит // ОНС. – 1995. – № 1. – С. 43.

²¹ *Мохов В.П.* Региональная политическая элита России (1945–1991 гг.). – Пермь: Пермское кн. изд-во, 2003. – С. 9.

²² *Зубкова Е.Ю.* Послевоенное советское общество: политика и повседневность. 1945–1953. – М.: РОССПЭН, 1999. – 229 с.

зання, обговорювали чергові рішення уряду і партії, брали. Проте питання політики цікавили невелику частину населення, їх все більше витісняли прості життєві потреби та проблеми: що їсти, у що одягнути дітей, як сплатити податки, як жити далі.

Загалом, більшість публікацій з історії функціонування та формування місцевих Рад, органів виконавчої влади було написано у період існування СРСР. Абсолютна більшість радянської літератури з даної теми — юридичного характеру, з усіма особливостями, характерними для цього виду наукових досліджень.

У сучасній українській історіографії вивчення процесів проведення виборчих кампаній фактично не проводиться. Вчені нерідко обмежуються лише наведенням фактичного матеріалу за результатами виборів, розглядаючи їх проведення в контексті більш широких досліджень, присвячених історії радянського суспільства загалом.

Не проаналізована специфіка проведення виборчих кампаній до Рад різного рівня. Відомо, що сільські чи селищні Ради залишалися наближеними до потреб місцевого населення, розв'язання нагальних проблем якого вимагало відповідного кадрового забезпечення складу радянських органів. У той же час районні та обласні Ради виступали провідниками політики правлячої партії, виступаючи, перш за все, як органи державної влади, а не органи місцевого самоврядування.

Виборчі кампанії у радянській Україні як один з елементів кадрової політики, спрямованої на посилення ролі партії у суспільстві із беззастережним збереженням її керівної ролі, проводилися лише формально. Особливої ваги набула проблема забезпечення Рад керівними кадрами із визначенням мотивації участі у проведенні виборчих кампаній.

В статье исследуется историографическая динамика изучения избирательных кампаний в местные советы во второй половине XX в.

Ключевые слова: выборы, избиратели, избирательная кампания, Верховный Совет.

The article is dedicated to historiographical dynamics of the investigations of election races in local Soviets during second half of XX century.

Key words: elections, the electorate, election race, Supreme Soviet.